

Dr hab. Ewa Katarzyna Citko, prof. UwB
Zakład Studiów nad Kulturą Współczesną i Filmem
Wydział Studiów Kulturowych
Uniwersytet w Białymstoku

Recenzja
rozprawy doktorskiej mgr Mateusza Żebrowskiego

pod tytułem:

**„Twórcy ojczyzn magicznych w literaturze i w filmie
na przełomie XX i XXI wieku (na wybranych przykładach)”**

przygotowanej pod kierunkiem promotora:
dr hab. Nataszy Korczarowskiej-Różyckiej, prof. UŁ

Podstawą prawną do sporządzenia recenzji jest powołanie mnie przez Komisję UŁ do spraw stopni naukowych w dyscyplinach Nauki o kulturze i religii oraz Nauki o sztuce do pełnienia funkcji recenzenta w postępowaniu o nadanie stopnia naukowego doktora Nauk o kulturze i religii p. mgr Mateuszowi Żebrowskiemu. Recenzja jest napisana zgodnie z wytycznymi Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018 r. poz. 1669).

Recenzja została sporządzona na podstawie analizy i oceny rozprawy doktorskiej przedłożonej przez doktoranta. Praca liczy 261 stron, wraz ze stroną tytułową, spisem treści, filmografią i bibliografią podmiotową oraz przedmiotową.

Tematyka pracy, przedmiot badań i cele badawcze oraz przyjęta metodologia

Tematem pracy jest prześledzenie twórczości Susanny Clarke, Jana Jakuba Kolskiego, Orhana Pamuka, Ceydy Torun, Ailo Gaupa, Emira Kusturicy, Pavla Barabáša i Tomma Moore’a pod kątem tworzonych przez nich wizerunków „ojczyzn magicznych”. Co prawda, doktoranta bardziej interesuje analiza fenomenu owych „ojczyzn” niż opis sylwetek autorów tych kreacji, myślę więc, że bardziej adekwatnym byłby tytuł dysertacji: „Ojczyzny magiczne

w twórczości literackiej i filmowej na przełomie XX i XXI wieku (na wybranych przykładach)”, jest to jednak szczegół nie stanowiący większego błędu dla (interesującej i dobrze skonstruowanej) zawartości rozprawy. Tym bardziej, że losy biograficzne autorów są często przyczynkiem do tworzenia przez nich ich osobistych „ojczyzn magicznych”.

Przedmiotem badań jest fenomen „ojczyzny magicznej” i jego reprezentacje w wybranych europejskich dziełach literackich i filmowych ostatniego trzydziestolecia. Wybór utworów do analizy podyktowany został, jak stwierdza autor rozprawy, konkretnymi przesłankami metodologicznymi: europejska wspólnota kulturowa sprawia, że twórcy odwołują się do podobnych paradygmatów ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych, artefakty literackie i filmowe łączy charakter narracyjny, a jednocześnie dzieła ojczyzn magicznych stanowią tendencję transrodzajową (formy długo- i krótkometrażowe, dokumentalne i fabularne). Jak zauważa Mateusz Żebrowski: „Wybór konkretnych nazwisk i dzieł wynika z chęci jak najpełniejszego zaprezentowania czym jest ojczyzna magiczna oraz przywołania spektrum postaw prezentowanych przez twórców” (s. 9). Owe postawy badawcze związane są również z określonym, przyjętym przez autora dysertacji spojrzeniem, wyrażającym się poprzez analizę wyodrębnionych przez niego trzech komponentów „ojczyzn magicznych”: magii, etniczności i mitu.

Cele badawcze zostały określone przez doktoranta jako wykazanie specyfiki i istotności fenomenu „ojczyzny magicznej” występującego we współczesnej literaturze i filmach. Termin „ojczyzna magiczna” jest autorskim określeniem Mateusza Żebrowskiego; stanowi on efekt połączenia intymnej relacji twórcy dzieła z miejscem definiowanym jako „mała ojczyzna” (w sensie społeczno-kulturowym i symbolicznym) oraz „myśleniem magicznym” w rozumieniu Andrzeja Wiercińskiego („jedność świata i tego, co się dzieje w człowieku”). Jest to interesujące założenie przedmiotowej dysertacji, tym bardziej że celem jej autora jest ukazanie różnorodności „ojczyzn magicznych” w dziełach wybranych do analizy, związanej z odmiennością miejsc, etniczności, mitu, magii oraz różnorodnością zastosowanych konwencji rodzajowych i gatunkowych.

Metodologia, do której odwołuje się doktorant, związana jest z badaniami literaturoznawczymi i filmoznawczymi, ale także antropologicznymi i z zakresu religioznawstwa. Jest to słuszne założenie, gdyż Mateusz Żebrowski konstruuje swój paradygmat „ojczyzny magicznej” między innymi poprzez odwołanie się do nurtu realizmu magicznego, którego założenia wywodzą się nie tylko z obszaru literaturoznawstwa, ale obejmują obszary mitu, obecnego w antropologii i religii. Komparatystyczne spojrzenie

umożliwia doktorantowi przeprowadzenie wielowątkowych analiz i szerokie ujęcie tematu, pod kątem wyszczególnionych komponentów „ojczyzn magicznych”.

Autor pracy umiejętnie i jasno sformułował hipotezy badawcze, wykorzystał przyjęte przez siebie metody badawcze do analizy i interpretacji wybranych dzieł, a także poprawnie sformułował wnioski i przedstawił wyniki badań.

Ogólna ocena pracy, zalety i uwagi polemiczne

Praca składa się ze wstępu, dwóch części, w których zamieszczono kolejno następujące po sobie trzy rozdziały (od I do III) oraz cztery rozdziały (od IV do VII), z zakończenia, bibliografii, filmografii i netografii. Układ pracy jest sensowny, a struktura czytelna – pierwsza część ma charakter rozważań ogólnoteoretycznych (prywatność i heterogenizacja rzeczywistości, ontologia, epistemologia i aksjologia ojczyzn magicznych), druga natomiast odwołuje się do konkretnych dzieł, analizując je pod kątem nasycenia magią, etnicznością i mitem.

Temat podjęty przez doktoranta jest interesujący i nowatorski na gruncie badań kulturoznawczych; związane jest to z autorską koncepcją „ojczyzny magicznej” opracowaną przez Mateusza Żebrowskiego. Termin ten wpisuje się w powszechnie dziś podejmowaną refleksję humanistyczną związaną z antropologią i toposem miejsca w kulturze współczesnej (zwrot przestrzenny), ale równocześnie nie ogranicza się do tej perspektywy. Autor trafnie wskazuje, że pod koniec XX i na początku XXI wieku mamy do czynienia ze wzrostem popularności dzieł „przecucia innego porządku”, które wyrastają z osobistego doświadczenia twórców, łączącego biografię wewnętrzną z magią miejsca, prywatnością religii oraz wspólnotą doświadczeń twórców i odbiorców.

W części pierwszej pracy doktorant nakreśla ramy dla bardziej konkretnych, szczegółowych rozważań podjętych w drugiej części. Składa się na nie analiza dobrze, ciekawie dobranych pod względem różnorodności tematyki i form dzieł literackich i filmowych, które autor grupuje w trzech kategoriach porządkujących: magii, etniczności i mitu. Jest to zabieg interesujący, wyznaczający wiodące treści analiz, ale zarazem trochę ograniczający podjęty dyskurs. Granice pomiędzy tymi trzema kategoriami są bowiem płynne; to, co jest magiczne, posiada również elementy mityczne, także rozróżnienie pomiędzy rytuałami magicznymi a etnicznymi często jest trudne. Być może lepszym zabiegiem byłoby omawianie wszystkich dzieł pod kątem wyróżnionych trzech komponentów analitycznych, a nie wybieranie jednego, wiodącego dla konkretnego utworu. Poszerzyłoby to kontekst dla możliwości różnorodnego

opisu fenomenu „ojczyzn magicznych” występujących w dziełach. Z drugiej strony, przyjęta opcja dała szansę autorowi na stworzenie klasyfikacji, w której zamieścił wybrane przez siebie dzieła. Niewątpliwie jest to zabieg porządkujący, choć zarazem schematyzujący opis poszczególnych utworów.

Pierwszy człon klasyfikacji obejmuje dzieła, w których wiodącym komponentem „ojczyzny magicznej” jest magia. Zostało tu poddane analizie pięć utworów, dwie powieści i trzy filmy, czterech autorów. Pierwszym jest powieść Susanny Clarke „Jonathan Strange i pan Norrell”, w której pojawia się kraina Faerie, magiczna ojczyzna elfów i Króla Kruków. W powieści istotną rolę odgrywają elementy magii antycznej, gnozy i alchemii, ale także elementy legend arturiańskich zakorzenionych w mitologii celtyckiej (tu dostrzec można przenikanie się elementów magicznych i mitycznych). Fenomen „ojczyzny magicznej” ma także swoje źródło w autobiograficznych wspomnieniach autorki powieści, związanych z jej dzieciństwem przeżywanym na terenach północnej Anglii.

Kolejnym opisanym przez doktoranta przykładem konstrukcji „ojczyzny magicznej” wykorzystującej elementy magii są dwa filmy fabularne Jana Jakuba Kolskiego, „Jańcio Wodnik” i „Cudowne miejsce”. Źródłem tej konstrukcji w filmach Kolskiego jest odwołanie się reżysera do magii ludowej związanej z wsią mazowiecką, jej folklorem (czy więc nie etnicznością?) i zwyczajami. Szczególną esencją takiego pojmowania *genius loci* jest u Kolskiego zmitologizowana wieś Popielawy. Mateusz Żebrowski również i w tym przypadku ukazuje istotny wpływ wątków biograficznych z życia reżysera na kształt filmowych „ojczyzn magicznych” oraz podkreśla, że cudowność jest w jego filmach elementem zwykłej codzienności.

W następnym podrozdziale pracy doktorant poddaje analizie autobiograficzną powieść Orhana Pamuka „Stambuł. Wspomnienia i miasto”. Elementem wiodącym tej analizy jest koncepcja „teatru magicznego” stworzonego przez Pamuka, w którym osobowość autora „rozpuszcza się” w tkance miasta. Konstrukcja „ojczyzny magicznej” jest w tym utworze związana z pomieszaniem, a nawet wzajemnym rozplnięciem się w sobie osobistego spojrzenia Pamuka, jego wspomnień i wątków autobiograficznych oraz różnorodnych obrazów wielkomiejskiego pejzażu.

Magia Stambułu pojawia się także w następnym utworze, który zdaniem doktoranta jest kolejną autorską egzemplifikacją „ojczyzny magicznej” – w filmie dokumentalnym Ceydy Torun „Kedi. Sekretne życie kotów”. W tym przypadku, Mateusz Żebrowski nie wyjaśnia jednak, na czym polega wykorzystanie elementów magii, ograniczając się do opisu miasta jako miejsca międzygatunkowej wspólnoty kotów i ludzi. Przyjęcie holistycznej wizji świata (i

„multinaturalistycznego perspektywizmu”) jako zasady magii nie jest argumentem przekonującym, tym bardziej że nie jest on szczegółowo rozwinięty w podejmowanych przez doktoranta rozważaniach.

Kolejnym wyróżnikiem „ojczyzn magicznych”, który wpisuje je w przyjęte przez doktoranta kategorie jest nasycenie etnicznością. W tym przypadku, Mateusz Żebrowski poddał analizie cztery dzieła: powieść Ailo Gaupa „Podróż na dźwiękach szamańskiego bębna” oraz trzy filmy fabularne Emira Kusturicy: „Życie jest cudem”, „Obiecaj mi!” i „Na drodze mlecznej”.

W powieści Ailo Gaupa główny bohater Jon stanowi alter ego autora. Jon dokonuje duchowej wędrówki ku odkryciu swojej prawdziwej, kulturowej i duchowej tożsamości członka plemienia Saamów. Dzięki praktykom szamańskim, które są najdoskonalszą techniką rozwoju duchowego, odzyskuje krainę dzieciństwa, Sápmi, jako „ojczyznę magiczną”. Jak podkreśla doktorant, powieść niesie przesłanie, że natura kryje w sobie treści mitologiczne, które każdy człowiek może odkryć dla siebie dzięki kontemplacji przyrody.

W przypadku twórczości Emira Kusturicy, Mateusz Żebrowski podkreśla spójność idei kreacji „mitycznej ojczyzny” w podjęciu działań związanych z założeniem wioski Küstendorf, nazywanej również Drvengrad oraz w realizacji filmów, w których wyraża głęboką potrzebę zakorzenienia i ustanowienia ojczyzny, która mogłaby się stać nową „małą Jugosławią”. Kusturica lokuje w tych obszarach istotne dla siebie idee, związane z jugosłowiańską pan-słowiańskością, synkretyzmem religijnym oraz umiłowaniem Natury i praw nią rządzących. W działaniach Kusturicy spotykają się poszukiwania tradycji odnalezionej z ustanawianiem „tradycji wynalezionej” przez niego samego, co czyni jego „ojczyznę magiczną” szczególnie osobistą i indywidualną.

Ostatnim wyróżnionym przez Mateusza Żebrowskiego komponentem „ojczyzn magicznych”, ich statusu ontologicznego i specyfiki, jest nasycenie mitem dzieł, które je reprezentują. W rozdziale VI doktorant poddaje analizie filmy dokumentalne Pavla Barabáša („Pod ciężarem wolności”, „Tatrzańskie misterium”, cykl „Opowieści o tatrzańskich szczytach”, „Cisza nad obłokami” i inne) oraz animacje Tomma Moore’a („Sekret księgi z Kells”, „Sekrety morza”). W filmach Barabáša odnaleźć możemy nawiązanie do mitów kosmogonicznych: góry przywołują początek świata i jego piękno, czas ma charakter pierwotnych wydarzeń. Obserwacja gór przez pryzmat mitu przyjmuje postać osobistej medytacji reżysera, wypływającej z samotnego filmowania tatrzańskiego krajobrazu. W ten sposób wykreowany zostaje obraz świata niezwykle intymny, osobisty, ale także powiązany z istniejącym odwiecznie majestatem gór. Świat mitycznej opowieści jest światem przyrody i jej

przemian, cyklicznego przechodzenia w siebie pór roku, rodzenia się i umierania, prowadzi więc ku mistycznemu zjednoczeniu z większą, odwieczną rzeczywistością. Żebrowski stwierdza: „W Tatrach odczuwalny jest mit *in statu nascendi*, dzięki czemu góry są święte, niezależnie od tego, czy zostały uświęcone mocą boską, czy też dzięki zaklętej w nich immanentnej świętości” (s. 204).

W animacjach Tomma Moore’a doktorant tropi mity celtyckie. W filmach mit i magia zazwyczaj związane są z krajobrazem, gdyż to duch miejsca opowiada swoją historię. Świat przedstawiony zostaje wypełniony motywami wywodzącymi się z mitologii celtyckiej, z religijnego światopoglądu ludu irlandzkiego oraz z osobistych „mitologii” samego reżysera. Dzięki temu, możliwe jest ponowne przywołanie mitu i wykorzystanie jego funkcji terapeutycznych, zarówno w odniesieniu do twórców dzieł, jak i ich odbiorców.

Powyższy skrótowny przegląd obrazuje różnorodność i wielowątkowość fenomenów „ojczyzn magicznych” w odniesieniu do dzieł powstałych w ostatnich 30 latach, na przełomie XX i XXI wieku. Mateusz Żebrowski wykazał się umiejętnością trafnego wyboru reprezentatywnych dla podjętej problematyki dzieł i dużymi zdolnościami analitycznymi, związanymi z wielowątkowym omawianiem kolejnych narracji. Potrafił także przywołać trafnie dobrane teksty źródłowe i połączyć je z własnymi, autorskimi interpretacjami. Niektóre opracowania pozostawiają niedosyt (o czym już wspominałam przy okazji analizy filmu „Kedi. Sekretne życie kotów”), ale w przyszłości młody badacz będzie mógł te niedomknięte wątki dokończyć.

Autor dysertacji w jej zakończeniu poprawnie dokonuje podsumowania i syntezy podjętych przez siebie analiz. Niepotrzebnie natomiast, moim zdaniem, zastanawia się nad pytaniem, czy „ojczyzny magiczne” mogą być konstruktem istotnym także dla najnowszych utworów, w tym także dla najnowszych dzieł tych twórców, których przywoływał w swojej pracy. Trudno bowiem zgodzić się do końca z tezą, że „magiczne ojczyzny” z charakterystycznym dla nich odwrotem od historii i wychyleniem ku prywatności i lokalności, są jedynie egzemplifikacją Fukuyamowskiego końca dziejów. Myślę, że ten fenomen jest o wiele bardziej uniwersalny i niezależnie od (tracącej dziś na aktualności) tezy Fukuyamy ma on wciąż rację bytu w rozmaitych narracjach takich autorów, dla których inspiracją są ich autobiograficzne historie, z ich pragnieniami inicjacji, przekraczania siebie i samorozwoju, z tęsknotami za transcendencją i duchowością. Jest to tęsknota uniwersalna, nie tylko naszego kręgu kulturowego. Dlatego interesująca wydaje mi się propozycja Mateusza Żebrowskiego podjęcia badań nad współczesną literaturą i filmami spoza Europy, a szczególnie w odniesieniu do krajów Ameryki Południowej.

Poprawność językowa i redakcyjna rozprawy

Praca napisana została poprawnym, bogatym językiem. Autor umiejętnie posługuje się terminologią naukową. Układ pracy i jej struktura są prawidłowe, podział na części, rozdziały i podrozdziały logiczny. Drobnym mankamentem jest fakt, że autor nie usunął z pracy wyrzuconych fragmentów, tylko zostawił je przekreślone. Doktorant przeoczył również fakt dwukrotnego wykorzystania tego samego przypisu z książki Orhana Pamuka „Pisarz naiwny i sentymentalny” – jednakowy cytat pojawia się w pracy na s. 15. i później na 50.

Wnioski końcowe i konkluzja

W świetle przeprowadzonej przeze mnie oceny rozprawy doktorskiej pana mgr Mateusza Żebrowskiego stwierdzam, że kryteria związane z pracą potrzebne dla uzyskania stopnia naukowego doktora nauk o kulturze i religii, zostały przez niego spełnione.

Przedstawiona do recenzji dysertacja stanowi oryginalne rozwiązanie przyjętej problematyki i dowodzi rzetelnej wiedzy teoretycznej oraz pasji naukowej doktoranta, świadcząc o umiejętności prowadzenia przez niego dyskursu o charakterze naukowym.

Praca jest wartościowa i interesująca oraz stanowi pożądany wkład w rozwój polskiego kulturoznawstwa.

Recenzowana przeze mnie dysertacja spełnia wszystkie kryteria stawiane dla rozpraw doktorskich, co stanowi uzasadnienie mojego wniosku o przyjęcie rozprawy doktorskiej pana mgr Mateusza Żebrowskiego, kontynuowanie wszystkich niezbędnych czynności w ramach przewodu doktorskiego oraz dopuszczenie do publicznej obrony.

Równocześnie rekomenduję pracę, po dokonaniu niezbędnych prac redakcyjnych związanych z edycją książkową, do publikacji.

Dr hab. Ewa Katarzyna Citko, prof. UwB

Jurowce, 08. 02. 2024 r.